

Орозакунов А.И.

КӨЧМӨН ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНДА ЖЫЛКЫНЫН РОЛУ

Орозакунов А.И.

РОЛЬ ЛОШАДЕЙ В КОЧЕВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

А. Orozakunov

THE ROLE OF HORSES IN NOMADIC CIVILIZATION

УДК: 39:903'15

Макалада жылкынын көчмөндөрдүн турмушундагы жана коомдогу орду жана колдонулушу каралат. Ошондой эле кыргыз эли жылкы баласына байланыштуу эпостордо, элдик макалдарда, улуттук оюндарда, улуттук тамак-ашта жана унаа катары пайдаланышы боюнча көрсөтүлөт. Көчмөн кыргыздардын жылкыга мынчалык маани бериши, кыргыздардын экономикалык жана социалдык жашоосунда зор орунга ээ болушуна себеп болгондугу чагылдырылат. Адамзаты аңчылык кесиптен мал чарбачылыкка өтүшү, күнүмдүк турмушта колдонула башташы менен дүйнөлүк цивилизациясынын маанилүү этабына жол ачкан. Көчмөн элдердин маданият жана цивилизация тарыхынын негизги булагы болгон жылкынын көчмөн маданиятынын эски жана жаңы доордогу орду менен маанисин аныктоо мүмкүн болду. Көчмөн элдердин ынтымактуу, биргелешкен турмушунда жана ага байланыштуу өз алдынча мамлекет курууларында жылкы пайдалуу күч булагы болуп келген.

Негизги сөздөр: көчмөн, унаа, цивилизация, улуттук оюндар, аңчылык, мал чарбачылык, эпос, тамак-аш, адамзат, макалдар.

В статье рассматривается роль и использование лошади в кочевой жизни и обществе. Лошадь также представлена кыргызским народом в эпосах, народных пословицах, в национальных играх, в национальных блюдах и в качестве транспорта. Значение лошадей, которые придают кочевые кыргызы отражается в том, что они занимают большое место в экономической и социальной жизни кыргызов. Переход человечества от охоты к животноводству с тех пор, как его начали применять в повседневной жизни, проложили путь к важному этапу мировой цивилизации. Стало возможным определить место и значение кочевой культуры лошади как в старую, так и в новую эпоху, которая является основным источником культуры кочевых народов и истории цивилизации. В дружной, совместной жизни кочевых народов лошадь была полезным источником силы в гармоничном сосуществовании кочевых народов и в строительстве независимых государств.

Ключевые слова: кочевник, транспорт, цивилизация, национальные игры, искусство, скотоводство, эпос, еда, человечество, пословицы.

The article examines the role and use of the horse in nomadic life and society. The horse is also represented by the Kyrgyz people in epics, folk proverbs, in national games, in national dishes and as a transport. The importance that the nomadic Kyrgyz attach to horses is reflected in the fact that they occupy a large place in the economic and social life of the Kyrgyz. The transition of mankind from hunting to animal husbandry since it began to be used in everyday life has paved the way to an important stage of world civilization. It became possible to determine the place and significance of the nomadic horse culture both in the old and in the new era, which is the main source of the culture of nomadic peop-

les and the history of civilization. In the friendly, joint life of nomadic peoples, the horse was a useful source of strength in the harmonious coexistence of nomadic peoples and in the construction of independent states.

Key words: nomad, transport, civilization, national games, art, cattle breeding, epic, food, humanity, proverbs.

Таш кылымы мезгилинде табигый шарты жашоого ыңгайлуу болгон жерлерде жыйноочулуктан дыйканчылыкка, жапайы айбандарга аңчылык кылуудан мал багууга өтүшкөн. Чарбачылыктын мындай жаңы таризин өздөштүрүшкөн уруулардын жашоо шарты аңчылык, жыйноочулук жана балык улоочулук менен кесип кылган урууларга салыштырганда алда канча алдыга жылган.

Мал багуучулук аңчылыктын натыйжасында келип чыккан. Миңдеген жылдар бою адамдар аңчылык менен кесип кылып, кийинчерээк, мындан 14 миң жылдар чамасында (мезолитте) айбандар колго үйрөтүлө баштаган.

Үй жаныбарлардын ичинен эң алгач ит үйрөтүлгөн. Ал эми жылкы үй жаныбарларынын эң акыркысы болуп үйрөтүлгөн. Колго багылган үй айбанаттары адамдар үчүн күч унаа катары колдонулган жана эт, май, сүт, тери, жүн берген. Адегенде адам айбанаттарды эти жана териси үчүн гана баккан, кийинчерээк улам мезгил өткөн сайын алардын жүнүн, бара-бара сүтүн пайдаланганды үйрөнгөн [1, 23-б.].

Неолит доорунда эле башталган ишмердиктин өндүрүп чыгаруучу түрлөрү андан ары өнүгүшкө ээ болот. Маселен, субтропиктердин кээ бир аймактарында ирригациялык дыйканчылык өнүгүп, ошого ылайык цивилизация пайда болот. Евразиянын талаалары менен тоо этектеринде комплекстүү малчылык – дыйканчылык чарбалыгы түзүлөт. Энеолит жана коло доорлорунда бул жерлерде айбанаттарды колго багып үйрөтүү улантылып, ал атайылап тукумдатуунун объектисине айланат. Жылкы менен төөнү колго багып үйрөтүү да ушул мезгилге таандык.

Бара-бара мал чарбачылыгынын ролу күч алып, ал тоолуу-талаалуу аймактардын калкынын чарбаларында башкы орунду ээлейт. Б.з.ч. II миң жылдыктын аягы – I миң жылдыктын башы ченде бул жерлерди байырлаган калктын көбү чарбачылыктын адистешкен, жаңыча формасына – көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгына өтөт [2, 22-23-бб.].

Жылкы көчмөндөрдүн негизги унаасы катары талаа жана тоолуу-талаа жерлерде жашаган уруулардын көчүп-конуп жүрүшү жана чарбалык маданий байланыштарынын күчөшүндө негизги унаа катары өзгөчө роль ойногон.

Ар бир эл өзүлөрүнүн үрп адаты, каада-салты менен гана чектелбестен улуттук оюндары менен да башка элдерден айырмаланып, өзгөчөлөнүп турат. Кадырман калкыбыздын көптөгөн оюндарын аргымаксыз, тулпарсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. «Манас» эпосунда жана бөлөк кенже эпостордо жоокер менен анын атынын ортосундагы үзгүлтүксүз байланыштар кенен чагылдырылат. С.Орозбаковдун айтуусунда 129 тулпардын аттары аталып, бир канча тулпардын сын-сыпаты жоокердин образы менен бирдей даражада сүрөттөлөт [4]. «Манас» эпосунда улуттук спорт оюндары жогорку деңгээлде айтылат. Демек, атам-замандан бери эле кыргыз эли, ат үстүндө ойногон, карысынан жашына чейин ат минип, жер которуп көчүп-конуп жүргөн кыргыз калкында улуттук спорт өнүккөн десек жаңылышпайбыз. Белгилүү манасчы, окумуштуу Талантаалы Бакчиевдин варианты менен «Манастын ашы» деген оорчундуу эмгекте Манастын ашын берип, Семетей да кыргыздын улуттук оюн-зоокторун өткөрүп, айтылуу «Ат чабыш», «Эр сайыш», «Жамбы атыш» жана башка спорт оюндары чагылдырылат.

Кыргыздар ат минип, оюн ойноп, көңүл ачып гана тим бобостон ден-соолуктарына да, кыйла пайда алып келген ат үстүндө жүрүү, чеберчилик менен жердеги улакты энип алуу, аны тай казанга салуу өзгөчө майрамдык шаанини ойготуп, көк бөрү оюну ойнолгон жана кыз жигит арасында ойнолгон кыз куумай оюндары бар.

Кыргызстандын аймагында б.з.ч. III-IV кылымдарда жашаган Фергана өрөөнүндөгү Давань мамлекетинде кытай булактары боюнча «көктөн түшкөн аргымактар» же болбосо «кызылгылт тер чыккан аттар» деп аталган асыл тукум тектүү жылкылар өстүрүлүп, ал өз маалында чет жакаларга таанылган. Хань империясынын бул аттарды алуу максатында Давань мамлекетине бир канча кыйраткыч жортуул жасаган жана Хань империясы четтен олжолоп алган аттардын жардамы менен өзүнүн армиясында атчан аскердик бөлүктөрүн түзүүгө жетишкен [5, 29-б.].

Байыркы кытайлык тарыхта усундардын сүрөттөлүшүндө төмөнкүдөй маалымат кездешет. Усундардын чарбасынын негизин жарым көчмөн малчылык түзгөн. Усундардын башкы байлыгы болуп жылкы эсептелген. Бай жана кедей усундардын ортосунда мүлктүк теңсиздик чеги турган. Усундардын ээликтеринде көп жылкы бар, байлары 4000 ден 5000 ге чейин жылкы кармашат. Чоң байлык күнбийдин өзүндө болгон. Алсак, бир аялдын калыңына эле миң

жылкы төлөгөн. Көчмөн чарбачылык жүргүзгөн кедейлерине тамактануу үчүн эле эң аз дегенде 25 жылкы же 150 кой керек болгон. Ошондуктан, байлары кедей үй-бүлөлөргө караганда 160, ал эмес 200 эсе көп мал кармашкан [3, 37-38-бб.]. Ушул маалыматта айтылгандай, кыргыздар азыркы кезге чейин салттарды кармап келет. Мисалга алсак, кызга калың бергенде, кыздуу болгондо 40 байталдуу болдуң, кун төлөгөндө ж.б. жылкы менен эсептешкен.

Борбордук Азияда б.з. VI кылымдан баштап түрктөрдүн доорунун башталышы менен көчмөн цивилизациясынын өнүгүү этаптарынын гүлдөп өсүшүн шарттаган. Жоокерчилик мезгил катары билинген орто кылымда жылкынын көчмөндөр арасында бааланышы, анын диний ырым-жырымдардын жана курмандыкка чалынуучу ыйык жаныбарлардын бири болуп канат. Жылкыны, согушта курман болгон жоокер менен кошо мүрзөлөргө коюу же болбосо кадыресе өлгөн адамды минип жүргөн атын ат жабдыктары менен кошо көмүү же тул кылуу (токулгасы менен куйругун түйүп мамыга байлап коюу) адаты келип чыккан [6, 75-б.].

Ал-Джахиз (755-868-жж.) – араб окумуштуу энциклопедиячысы жана адабиятчы Ал-Джахиздин түрк карлуктардагы жыйнагындагы мүнөздөмөсүндө: «Түрктөр жапайы жаныбарларга, канаттуу куштарга, адамдарга, кыймылсыз багытка, коюлган сөлөкөттөргө жана жырткыч куштарга атышат. Ал аттын оозун кое берип, алдыга, артка, оңго жана солго, жогору жана төмөн атат. Ал хариджит (арабдар) бир жебени салганча он жебени чыгарат... Түрктүн төрт көзү бар: экөө бетинде, экөө кежигесинде... Эгер сен анын өмүрүнүн узундугун окуп үйрөнүп, эсептеген болсоң, анда ал жер үстүнө караганда ат үстүндө көбүрөөк олтурганын билер элеч...» [3, 87-б.].

Жылкы унаа катары эле пайдаланылбастан улуттук ашканада дагы алмашкыс орунду ээлейт. Жылкы эти башка жандыктардын этине салыштырмалуу майы жана белугу аз келип, ден-соолукка пайдалуу, даамдуу. Эзелтен бери кыргыз эли улуттук ашканасынды эт жана сүт азыктары негизги ролду ойногон. Улуттук шаң-шөөкөттөр, түркүн конок күтүүлөр этсиз, айран, кымызсыз, беш бармаксыз өткөн эмес. Улуттук сый тамактын эң атактуулары беш бармак, чучук, казы-карта суусундуктарынан кымыз болгон. Кымыз атайын жасалган саба жана чаначтарда сакталып, кымыз өз маалында мезгил боюнча жана ачытылып жасалыш түрү боюнча бир канча атылышта таанылган. Мисалы, жазгы кымызга «ууз кымыз», саратан жай кымызына «сары кымыз» деп аташса, ал эми күз кымызына «сөөк кымыз» деп аталган. Муну менен катар эле, кымыздын күлү, тундурма кымыз, бал кымыз, тондурма кымыз сыяктуу кымыз түрлөрү да бар.

Көчмөндөрдүн тиричилигинде жылкынын териси жана куйрук кылдары өтө бааланган. Кулундун терисинен тон, идиш-аяк үчүн аяк кап жана камыр жайылуучу супара жасалган. Ошондой эле жылкы терисинен ээр каптаган, кемер жасалган жана көк катары колдонулуучу кайыш жиптер жасалган. Ал эми куйрук-жалынын кылдары менен кылтак, тор жана өтө бааланган кыл аркан чылбыр эшишкен.

Көп убакытка чейин аттар эт багытындагы жаныбар катары колдонулуп келинген. Жылкынын эти диеталык өндүрүм катары саналып, анын сүтүнөн кымыз жасалат, кымыздын дарылык касиетин айтпаса дагы баарыбыз билебиз. Жылкынын жалы жана териси дагы абдан баалуу. Адамдар байыркы убактардан бери эле ат күчүн, анын ылдамдыгын жана акылын баалап келген. Төрт аяктуу бул жаныбарлар биздин жашообузду жана тарыхыбызды өзгөрткөн деген ой бар жана бул ой чындыкка жакын. Аттардын жардамы менен адамдар чоң аралыктарды кыска убакыттын ичинде басып өтүшкөн, бул байланыштардын жана сооданын өнүгүшүнө алып келген. Ошондой эле бул эмгекти уюштуруунун революциясына алып келген. Аскер күчтөрүнүн курамындагы кавалериянын болгону же болбогону салгылашуунун натыйжасын аныктаган. Учурда жылкыларды оор физикалык жумуш үчүн сейрек колдонушат. Негизинен аларды спорттук оюндарга багышат.

Башка айбанаттардан айырмаланып аттын көзү курч, кулагы жакшы угат жана мурду жытты жакшы сезет. Караңгы түндү адамдын көзү жетпеген жерден да ат жол таап, билгичтик менен чыгып кете алат жана жашаган жерине адашпай алып келет. Ат алдыда боло турган коркунучту да сезет, алар аба ырайынын өзгөрүүлөрүнө өтө сезгич келет. Тоскоолдуктарды алыстан эле көрүп, формасын, көлөмүн сезип боолгойт.

Аттын кулагы сезгич жагынан чоң ролду ойнойт. Ал ээсин көрсө тааныбашы мүмкүн, бирок анын үнүн угуп, дароо тынчып калат. Ошондуктан, ээси аттын жанына келгенде анын атын айтып, чакыруу керек. Аттын мүнөздөрү анын тукумуна жараша болот. Мисалы, таза кандуу ахалтекке, араб тукумундагы аттар, өтө жандуу, темпераменттүү, минген адамдын башкарышына тез реакция жасап, оозун коё берсен учуп кетет.

Ат адамдын ага кандай мамиле жасаганын дароо билип туюп турат. Жакшы мамиле жасаса ал ээсин тез угат, аткарат, берилип кызмат кылат. Ал эми, одоно мамиле сезилсе, ат кыялын көрсөтөт, ээсинин айтканын аткарабайт, качып кетүүгө аракеттенет.

Дүйнөдө аттын 250 тукуму бар. Мурдагы СССРде анын 40 түрү болгон, Советтер Союзунун убагында 10 жаңы тукум өстүрүлгөн. Алардын ичинде, мингич тукумдар – буденный, терская, кустанай,

жаңы кыргыз, жүк тарта турган – владимир, совет, орус жылкылары ж.б.

Борбордук Азиянын байыртан көчмөн жоокер элдеринин жылкылары – өзгөчө климаттын шарттарына – чөлгө, жарым чөлгө, талаа – түзгө, тоого ылайыктанып, көптөгөн муундардын эмгеги менен жаралган, мисалы, ахалтекке, карабайыр, кыргыз жана казак, жаңы кыргыз, кустанай тукумдары. Кыргыз тукуму – жапызыраак, өтө чыдамдуу, өзгөчө багууну талап кылбаган, карапайым жылкы. 70-100 кмге эс албай эле бара берет, тоого жакшы жүрөт. Ар кандай аба ырайына көнгөн, жайытта өзүн өзү бага билет [8, 149-б.].

Ал эми «жаңы кыргыз» жылкысы болсо, кыргыз жылкысын жана таза кандуу «дон» жылкысын аргындаштыруудан алынган, бул тукумдагы жылкылар «кыргыздардын» сапатын сактап чыдамкай, жайыттагы тоютка ылайыкташтырылган, жөнөкөй жүк көтөрүүдө, тоскоолдуктарды басып өтүүдө, ат чабыштарда өзүн эң мыкты көрсөткөн.

Ай туяктан жылкы улук деп кыргыз элинде өзгөчө баркталып, ат адамдын канаты деп өзгөчө бааланган. Чындыгында көчмөн жашоонун көп жагдайында кишиге жылкы өбөлгө болгон. Көч жолунда унаа болуп, жоо келсе качса жеткирбес, кууса куткарбас учкактыгы менен кадырланган. Төрт түлүктүн ичинен күн жылууда жайыттан чөп чалып жеп, кышкысын карды тээп оттоп жанга анчалык түйшүк жараткан эмес.

Кыргыздардын салттуу-маданий турмушунда да жылкынын өзгөчө орду бар. Кыргыз аттарынын арасында жакшы жорго жана күлүк аттар бааланып, аларды машыктыруу, чабандестерди даярдоо ыкмалар менен эрежелердин бүтүндөй уникалдуу системасын түзгөн. Аны кесипкөй саяпкерлер жана аттардын жайын жакшы билген сынчылар жүргүзүшүп, күлүк чыгуучу аттын бутунун, моюнунун, башынын түзүлүшү сыяктуу араң эле байкалган белгилери боюнча тандашкан. Кыргыздар аттын сырын мыкты билгендерди жана саяпкерлерди абдан кадырлап сыйлашкан. Күлүк жылкы малын тандай билгендердин азыгы жылкынын сырткы көрүнүшүн гана баалоо жетишсиз экендиги, ал үчүн ат таптоо өнөрүндө кыйла тажрыйба керек экендиги менен түшүндүрүлөт.

Кыргыздардын бай жана өз алдынча маданий мурастарынын ичинде аттын түздөн-түз катышуусу менен өткөрүлгөн элдик оюн-зооктор өзгөчө орунда турат. Эң кеңири тараган ат оюндарына аламан байге болгон ат чабыш, жорго салдыруу, жаа тартуу, эр эңиш, көк бөрү же улак тартыш, жамбы атыш ж.б. салттык жөрөлгөлөр жоокерчилик замандарда колдонулган аскердик машыгуу тактикасынын көрүнүштөрү экендиги көрүнүп турат. Бул машыгуу ыкмасы

эл арасында кийинчерээк элдик салттуу оюндарга алмашып, доор өзгөргөн сайын көңүл ачуучу зоок катары болуп калган [7].

Кылымдардын кыйырында жылкы адамга шерик болуп жашап келип, ал байланыш бүгүнкү күндө да уланууда. Анын жыйынтыгы катары жылкыга байланыштуу мол тажрыйба, аны аздектөөдөгү ырым-жырымдар, салттуу билимдердин үлгүлөрү аздыр-көптүр эл арасында жашап келет. Ат кыргыздын жүрөгүндө жана канында жашайт. Кыргыздардын ат менен жаны бир. Жылкы баласы аны кадыр баркы, бир бөлүгү болгондуктан экөөнү ажыратуу таптакыр мүмкүн эмес.

Кыргыздардын атка өзгөчө мамиле жасашканы жана жашоо турмушунда аттын зарылдыгы көптөгөн макал-лакаптарда чагылдырылган: «Ат ээси менен, баш мээси менен», «Ат башына күн тууса, ооздук менен суу ичет», «Атка бербес кунан бар», «Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы», «Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны», «Акыр заман аттан ажыраган жерде», «Таяк тайга жеткирет, таба атка жеткирет», «Ат муратка жеткирет», «Жата берсе ат арыйт, жүрө берсе жол арбыйт», «Аты жок, буту жок», «Ат сыйлаган жөө калбайт», «Жакшы аттын жалын сакта, жакшы эрдин кадырын сакта», «Атты арыганда көр, эрди карыганда көр», «Ат сураган кордук эмес, ээр токум сураган кордук», «Ат сыноосу бир болот, эр сыноосу миң болот», «Ат тери кайтпайт», «Ат тойгон жерине шашат, азамат туулган жерине шашат», «Атууга жөө жете албайт», «Атты аркан байлайт, эрди ант байлайт», «Атты билгенче ай керек, адамды билгенче жыл керек», «Атты камчы менен айдасаң, жөө каласың», «Атты көрсө, жөө баскандын буту талыйт», «Аттын бары тулпар болбойт, куштун бары шумкар болбойт», «Аттын сыры ээсине маалым», «Атың жакшы болсо жолдун ыраагы, уулуң жакшы болсо көңүл чырагы», «Ат эрдин канаты» ж.б. сыяктуу.

Кыргыздар жылкылар жөнүндө өзгөчө кам көрүшкөн, жылкынын күлүктүгүн, ачкачылыкта жана тоолуу жерлерде чыдамдуулугун жана ызгаардуу кышта жылкы адам баласына оорчулук келтирбестен өз тоютун өзү таап жегенине баа беришкен.

Кыргыздар болсо жылкыларды байыркы замандардан бери эле багып келишкен. Куда түшүү, кыз

узатуу, ар кандай майрам-мааракелерде жылкыларды белек катары берип, ал эми жоодо жүргөндө жылкы баласы кыргыздын чыныгы канаты болгон. Жылкы баласы адамды эч качан талаада таштап кеткен эмес, ат үстүнөн жыгылса тебелеп кетпейт.

Согуш мезгилинде жана тынчтык убагында башка бодо малдарга караганда жылкылардын башын көбөйтүшкөн, мындайча айтканда узак жерлерге же жүрүшкө чыдамкай жаныбарларга өзгөчө көңүл бурушкан. Мезгилге жараша кыргыздар жылкыны душмандардан коргонууга жана алардан кутулууга, чабуул жасап куугунтуктоого, жүк ташуу жана малчылык үчүн унаа катарында, конокко жана аш-тойлорго барууга, мелдештерге катыштыруу үчүн да пайдаланышкан.

Көчмөн кыргыз элинин турмушунда жылкынын мааниси чоң. Кыргыздар миңдеген жылдар бою жылкыларды пайдаланып, аларды өз турмушуна ылайыкташтырып келишкен. Мындай фактыларга таянсак, жылкы баласы көчмөн тиричилигинде өтө пайдалуу жандык болгон деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Осмонов Ө.Ж. Дүйнө тарыхы: урунтуу учурлар (байыркы доордон XIX кылымдын ортосуна чейин) / Ө.Ж.Осмонов, А.Б.Элебесова, Б.А. Түмөнбаев, А.Г. Каниметов. - Бишкек, «Учкун», 2006. - 464 бет.
2. Олжобаев С.А. Кыргызстандын байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби/ С.А. Олжобаев, Ө.К. Караев. - Бишкек, «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1998. - 344 бет.
3. Мокрыйнин В.П. Кыргызстан тарыхы / Мокрыйнин В.П., Плоских В.М. - Бишкек., «Кыргызстан», 1995. - 302 бет.
4. Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. [Эл. ресурс]. – Б., 2003. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык унив.
5. Момбекова Ж.К. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. - Б., «Кыргызстан», 2003. - 408 бет.
6. Бегалиева А.С. Ата Мекен тарыхы: Окуу-методикалык комплекси. - Б., 2012. - 356 бет.
7. Кайрат Белек, Кыргыз маданиятында жылкы жана жылкычылык. Илимий макала. [Электрондук ресурс]. - Кыргыз-Түрк «Манас» университети.
8. Жыргалбеков Т. Кыргызстандын туризминин негиздери. - Б., 2012. - 332 бет.
9. Тургуналиев Т. Байыркы көчмөн кыргыз цивилизациясы. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2016. №. 12. - 195-202 бет.